

SİKKE
(السكة)**Madenî ödeme aracını
ifade eden terim.**

Ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darbedip tedavüle çıkaran ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmî otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madenî para türüdür. Kelime Arapça'dan gelmekte olup "damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp, demir kalıp" demektir. Çoğulu olan **mes-kûkât** da "damga ile damgalanmış" mânasını taşır (bk. **MESKÛKÂT**). Bir ödeme aracı olarak sikkeden önce tahıl ürünleri, araç gereçler, değerli madenî parçalar vb. para yerine kullanılırken sikkenin ortaya çıkışıyla bu çeşitlilik son bulmuş ve standart bir ödeme aracı ile işlem görme imkânı sağlanmıştır. Günümüzde kullanılan madenî bozuk paralar da -özellikleri itibarıyla- gerçekte birer sikkedir.

Sikkenin ne zaman icat edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte bunun milâttan önce VII. yüzyılın sonuna rastladığı hususunda fikir birliği bulunmaktadır. Gerek antik kaynaklar gerekse ele geçen ilk formdaki elektron sikke örnekleri, sikkenin icadının Anadolu'nun batısıyla -Lidya Kralığı ve İonia bölgesi- ilişkili olduğunu göstermektedir. Milâttan önce V. yüzyılın sonlarına kadar sikkeler esas olarak elektron, altın ve gümüşten basılıyordu. Bronz sikkeler bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıktı ve ancak milâttan önce IV. yüzyılda yaygınlaştı. İslâm devletlerinin sikkeleri de esas olarak üç madenden (altın, gümüş ve bakır) basıldı. Değerli madenden sikke basan devletlerin karşılaştığı en bü-

yük sorun yeterli miktarda ham madenin bulunmaması idi. Bazı devletler altın ve gümüş gibi değerli maden yataklarına sahipti ve bu zenginlikleri sebebiyle sikke üretimleri çok fazlaydı. Diğerleri ise maden ithali yoluna gidiyordu. Değerli madenden sikke darbında devlet, darp masraflarının karşılanması ve hazineye bir miktar kâr sağlanması için sikkeye maden değerinden daha fazla bir kıymet yüklemek zorundaydı.

Sikkenin basılabilmesi için öncelikle sikke pulunun elde edileceği madenin hazır olması gerekiyordu. Bir dizi arındırma-safılaştırma işleminden geçen maden külçe haline getirilmekte ve darphâneye gönderilerek sikke pulu üretimine hazırlanmaktaydı. Darphâneler oldukça basit bir atölye durumundaydı. Bir darphânenin içinde darbin gerçekleştirileceği araç ve gereçler bulunurdu (örs, sikke pulunu ısıtıp yumuşatmaya yarayan bir ocak ve bu iş için bir maşa, sikke pullarını tartmak için bir terazi, sikkenin ön ve arka yüz resim ve yazılarının kazınmış olduğu madenî kalıplar, bu kalıpların hazırlanmasında kullanılan çeşitli araç gereçler, ağırlıkları önceden belirlenmiş hazır sikke pulları ve darp için bir çekiç). Sikke pulu önceleri çubuk haline getirilmiş madenden kesiliyordu; daha sonra ısıtılarak eritilen madenî eriyiğin yuvarlak sığ kalıplara dökülmesi suretiyle daha düzgün sikke pulu elde edilmeye başlandı. Altın ve gümüş gibi değerli madenden basılan sikkelerde ağırlık ön planda olduğundan sikke pullarının hazırlanması çok dikkat gerektiren bir işti. Bazan daha önce darbedilmiş sikkelerin (bunlar tedavülden kalkmış veya başka bir devletin sikkeleri de olabilirdi) üzerindeki tasvir silinerek aynı pul üzerine yeni bir tasvir basılarak tedavüle çıkarılıyordu. Bu şekilde basılmış çok sayıda sikke günümüze ulaşmıştır.

En basit anlatımla sikke basımı, boş sikke pulunun iki kalıp arasına yerleştirilmesi ve daha sonra üst kalıba bir çekiçle vurulmasıyla gerçekleştiriliyordu. Çekiç darbesi sonucu kalıpların üzerindeki tasvir ve yazı sikke pulunun üzerine çıkıyordu. Kalıplardan biri ve genellikle sikkenin ön yüz tarafı örs üzerine kazınacağı gibi örsün üstünde açılan bir yuvaya da yerleştirilebiliyordu. Sikke basımı, darp makinesinin kullanılmaya başlandığı XVII. yüzyıla kadar çekiç darbesiyle yapılmış, makineleşmeye geçildikten sonra artık sikke pullarının yuvarlaklığı düzgün olmuş, darphânelerin sikke emisyon hacimleri de öncekiyle kıyaslanamayacak derecede artmıştır.

Sikke, Emevîler'den itibaren İslâm dünyasında bağımsızlığı ve egemen bir güç olmanın sembolü olarak kabul edilmiş, devletin başına geçen hükümdarın sikke kes-tirip (darbedip) hutbe okutması âdetten sayılmıştır. İslâmiyet'in ilk yıllarında sikke basılmamış, o sırada tedavüle bulunan Bizans ve Sâsânî sikkeleri kullanılmıştır. Bu sebeple söz konusu sikkeler Arap-Bizans ve Arap-Sâsânî sikkeleri olarak adlandırılır. Bizans taklidi sikkeler daha ziyade Batı'da, Sâsânî taklidi sikkeler Doğu'da tedavüldeydi. Üzerinde tarih bulunan ilk İslâmî sikkeler Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'in (632-651) gümüş sikkelerinin taklitleridir.

İslâmî sikke geleneğinde sikkelerde resim / tasvir yer almaz; onun yerine hükümdarın adı, unvanları, sıfatları ile dualar ve kelime-i tevhid gibi dinî ibareler bulunur. Bu durum tasvir yasağıyla açıklanabilir. Ancak Selçuklular ile Artuklular, Dânişmendîler, Hârizmşahlar, Zengîler, Bâbürlüler, Saltuklular, Mengüçlüklüler gibi Türk beylikleri bu geleneğin dışına çıkarak sikkelerinde resim de kullanmışlardır. Resmin en sık kullanıldığı beylikler Artuklular ve Zengîler'dir. Dânişmendî, Artuklu, Saltuklu, Zengîler, Mengüçlü sikkeleri o sırada Anadolu'da hüküm süren Bizans Devleti'nin etkilerini taşıyordu. Anadolu Selçukluları sikkelerinde de özellikle XII-XIII. yüzyıllarda Bizans etkileri vardır: Cephe-den tasvir edilmiş büstler, tahta oturan figürler vb. Bu etkiler sadece tasvirle de sınırlı olmayıp muhtemelen o sırada Bizans'la olan ticarî ilişkiler dolayısıyla bazı beylikler, meselâ Dânişmendîler (XI-XII. yüzyıllar) sikke yazılarında Arap harflerinin yanı sıra Yunan alfabesini de kullanmış, hatta hükümdarlarının adlarını dahi bazı sikke emisyonlarında Yunanca yazmışlardır (AMHT FAZİ = Ahmet Gazi, AMHP FAZİ = Emir Gazi gibi).

Ebü'l-Abbas
es-Seffâh
dönemine ait
Abbâsî
altın sikkesi

Lidya Kralı Kroisos dönemine ait altın sikke

İlk İslâm sikkeleri Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyan'ın halifelik zamanına (661-680) aittir. Muâviye'nin gümüş sikkeleri Arap-Sâsânî sikkelerinin benzeri olup üzerinde Muâviye'nin adı ve unvanı yazılıdır. Bu sikkelerdeki yazı Pehlevî dilinde olmasına karşılık "bismillâh" yazısı Arap harfleriyledir. Emevî Hükümdarı Abdülmelik b. Mervân, Bizans İmparatoru Herakleios'u iki oğluyla beraber tasvir eden altın solidusları örnek olarak benzer sikkeler bastırmıştır (72/691-92). Ancak figürlerin başlarındaki taçların tepesinde bulunan haçlar kaldırılmış, Bizans altın sikkesinin arka yüzünde dört basamak üzerindeki haç ise bir direk formuna dönüştürülmüştür. Arka yüzde ayrıca kûfi tarzında besmele ve kelime-i tevhid bulunur (bismillahi lâ ilâhe illallah vahdehû Muhammedün Resûlullah). Böylece kelime-i tevhid İslâm sikkelerinde ilk defa kullanılmaya başlanmıştır. Çok nâdir olan bir başka altın dinar serisinin ön yüzünde kılıç kuşanmış halife figürü ile kelime-i tevhid, arka yüzünde dört basamaklı tasvirle "bismillâhi duribe hâze'd-dînâr senete sittîn ve seb'îne" (Allah'ın adıyla bu dinar yetmiş altı yılında basıldı) ibaresi yer alır. Böylece sikkenin üzerine darp tarihi de konmuştur. Bu tip dinarlardan 74-77 (693-696) yılları arasında darbedilmiş örnekler bulunmaktadır.

Emevî Hükümdarı Abdülmelik b. Mervân'ın 78 (697) senesinde yaptığı sikke reformuyla basılan sikkeler tam mânâsıyla İslâmî tarzdaydı. Bundan böyle İslâmî tarzdaki dinarlar her yıl düzenli biçimde ve standart ağırlıkta (4,30 gr.) darbedilmiştir. Reform sonrası yeni dinarların üzerinde herhangi bir tasvir yer almamakta, sikkenin ön ve arka yüzü tamamen yazıdan

oluşmaktaydı. Böylece bir bakıma gerçek anlamda ilk İslâmî tarzda sikke doğmuştur. Sikke üzerinde darp yeri ve tarih dışında Kur'an'dan âyetler bulunuyordu. Bu reformun bir sebebi olarak Abdülmelik ile Bizans İmparatoru II. Iustinianos arasında geçen bir tartışma gösterilir. Abdülmelik'i reforma götüren en önemli etkenin o sırada İslâmiyet'te insan tasvirine karşı giderek artan bir hoşnutsuzluğun olduğu tartışmasıdır. Halife ayrıca, ellerinde Bizans ya da Arap-Bizans sikkelerinden bulunanların onları darphâneye götürerek yeni İslâmî sikkeye çevirmesini isteyen, buna uymayanların ölüm cezası ile cezalandırılacağını belirten bir emirname yayımlamıştır. İslâmî tarzdaki yeni dinarların ön yüzünde ortada "lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerîke leh" (Allah'tan başka ilâh yoktur, O tektir, ortağı yoktur); çevrede, "Muhammedün Resûlullah erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakkı li-yuzhirahû ale'd-dîni küllih (Muhammed Allah'ın elçisidir, onu hidayetle, hak din ile ve o dini bütün dinlere galip kılmak için gönderdi) (et-Tevbe 9/33) yazısı vardır. Bu sikkelerin arka yüzünde ortada "Allâhu ehad Al-lâhû's-samed lem yelid ve lem yûled" (el-İhlâs 112/1-3), çevrede "bismillâhi duribe hâze'd-dînâr fî sene seb'a ve seb'îne" (Allah'ın adıyla bu dinar yetmiş yedi yılında basıldı) yazısı yer alır. İslâmî tarzdaki dinarların tam, yarım (nisf) ve çeyrek (sülûs) birimleri de vardır. Emevî dinarları esas olarak başşehir Dimâşk'ın yanı sıra Mısır'da ve daha geç bir tarihte olmak üzere İfrîkiye ve Kurtuba'da (Cordoba) basılmıştır. Emevîler'in altın sikkeleri dinar, gümüş sikkeleri dirhem, bakır sikkeleri fels adını taşır. Emevî dinarı 19-20 mm. çapında ve 4,25 gr. ağırlığında, dirhemi ise 25-28 mm. çapında ve yaklaşık 2,97 gr. ağırlığındadır. Bakır sikkelerin gerek çap gerekse ağırlık bakımından belli bir standarda sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Emevîler'in gümüş sikkelerinde de tarih ve darp yeri yazılıdır; bakır sikkelerde ise tarih ve darp yeri açısından standart bir tarz bulunmamakta, darphâneye göre farklılık göstermektedir.

Abbâsîler, Emevî sikke darp sistemini bazı farklılıklarla devam ettirmiştir. Mehdi-Billâh döneminde sikkelere halifenin adının yanı sıra sikke basımından sorumlu memurun adı da konulmaya başlanmıştır. Abbâsîler'de ilk altın sikke devletin kurucusu Ebû'l-Abbas es-Seffâh zamanında (750-754) tedavüle çıkmıştır. Abbâsî sikkelerinin ön ve arka yüzlerindeki ibareler de Emevî sikkelerine benzer. Ancak arka yüzünde ortada sadece "Muhammed Re-

sûlullah" yazısı bulunur. Bunun çevresinde ise "bismillâhi duribe hâze'd-dînâr sene ..." yazısının arkasından rakam yerine yazı ile yazılmış tarih vardır. Abbâsî Halifesi Me'mûn altın sikkelerdeki bazı farklılıkları kaldırarak bir birlik sağlamış ve bu uygulama uzun yıllar sürdürülmüştür. Dinarlara darphâne adının konulması da Me'mûn dönemine rastlar. Me'mûn'dan itibaren altın dinarlarda dikkati çeken bir noktada da sikkelerin ön yüzündeki çevre yazısının birden ikiye çıkarılmasıdır. İkinci çevre yazısını oluşturan ibare Rûm sûresinin 4 ve 5. âyetlerinden alınmıştır: "lillâhi'l-emru min kablû ve min ba'dû ve yevme izin yefrahu'l-mû'minûne bi-nasrillâh" (Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler Allah'ın yardımıyla sevinecektir). Me'mûn zamanında yeni altın sikke darbının yapıldığı darphâneler açıldığı gibi vali adları da sikkelerde sık sık yazılmıştır. Hârûnürreşid döneminde bir altın dinar 20 veya 22 gümüş dirheme, Mu'tasım-Billâh zamanında ise 15 dirheme eşitti. Abbâsî altın sikkelerinin basıldığı darphâneler arasında Medînetü's-selâm (Bağdat), Mısır, Mağrib, Merv, Dimâşk, Sürremenraâ (Sâmerrâ), Muhammediye, Şâş, San'a, Nusaybin, Râfika, Vâsit, İrmîniye, Halep, Filistin, Semerkant, Basra, Küfe, Hâşimiyye, Mekke, Kum, Âmid, Masisa (Misis), Rey, Ahvaz, Rahbe, Kerh ve Errecân sayılabilir. Ancak Abbâsîler'in zayıfladığı son zamanlarda altın sikkeler sadece Bağdat'ta basılmıştır. Abbâsî dinarları esas olarak tam, yarım ve çeyrek olup çifte dinarlar da mevcuttur.

İslâmiyet'i kabul etmiş ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'ın sikkeleri esas olarak gümüş ve bakırdandır, altın nâdiren basılmıştır. Buhara, Semerkant, Tırâz, Kâşgar, Özkent, Reştân, Nîşâbur, Kucende, Ahsîkes gibi çok sayıda darphânedan çıkan Karahanlı sikkelerinde darp yeri ve tarihi yazılıdır. Yûsuf Kadır Han b. Hârûn Buğra Han sikkelerinde "melikü'l-meşriq" unvanını kullanmıştır. İlk müslüman Türk devletlerinden Tolunoğulları'nın altın sikkeleri Emevî ve Abbâsî dinarları ile aynı ağırlıkta (4,30 gr.) basılmıştır. Tolunoğulları'nın altın sikkelerinde dikkati çeken noktada, ön yüzünde ortadaki yazının çevresinde iki satır halinde yazı yer alırken arka yüzünde ortadaki yazının çevresinde tek satır yazının bulunmasıdır. Tolunoğulları'nın altın sikkelerinin basıldığı belli başlı darphâneler Râfika, Mısır, Halep, Humus, Tânis ve Dimâşk'tır.

Fâtımîler'in esas sikkeleri altındandır. Fâtımî dinarlarının boyutları ve tarzları kendilerinden önce Tunus'ta egemen olan Ağ-

Hülâgû
dönemine ait
İlhanlı
altın sikkesi

lebîler'in dinarlarıyla benzerlik gösterir, yine yazılar Emevî sikkeleri tarzındadır. Sikkelerin ön yüzünde kelime-i tevhid ile Kur'an'dan bir âyet yer alır (et-Tevbe 9/33). Arka yüzünde "bismillâhirrahmânirrahîm" ile başlayan, darp yeri ve tarihiyle sona eren bir cümle ve "emîrû'l-mü'mînîn" unvanıyla halifenin adı bulunur. Fâtımî dinarlarının ön yüzünde önceleri ortadaki yazının yanı sıra tek sıralı yazı varken giderek iki sıralı çevre yazısı kullanılmıştır. Fâtımî dinarları arasında çeyrek birimler (rubu') oldukça fazla basılmıştır; bu sikkelerin darp yerlerinin Sicilya ve Filistin olması daha ziyade hristiyan toplulukların yoğun bulunduğu yerlerde tedavül ettiğini gösterir. Sikkelerin basıldığı darphâneler arasında Mısır, Kahire, İskenderiye, Mehdiye, Filistin, Mansûriye, Sıkkiliye (Sicilya) Dimaşk, Trablus, Akkâ, Taberiye ve Sûr bulunmaktadır. Ayrıca Fâtımî orduları, üzerinde darp yerinin belirtilmediği çok sayıda dinarı Mağrib-i Aksâ'da basmışlardır. Fâtımîler'in gümüş sikkeleri altına göre daha az basılmış olup en fazla basılan birim 1,4 gr. ağırlığındaki yarım dirhem idi.

Eyyûbîler'de sikke basımı hakkı esasen devletin başındaki sultanda olmakla birlikte bazı şartlarda emîrlar de sikke çıkarabiliyordu. Ancak altın sikke darbetme hakkı yalnızca devlet başkanına aitti. Ağırlıkların çeşitlilik gösterdiği Eyyûbî altın sikkeleri esas olarak Kahire ve İskenderiye'de basılmıştır. İlk defa Selâhaddin-i Eyyûbî'nin tahta geçmesiyle (569/1174) basılan Eyyûbî altın sikkeleri Fâtımî sikkeleri gibi çevresel yazılar taşıyordu. el-Melikü'l-Kâmil zamanında (620/1223) yazı tarzında bir değişiklik yapılarak küfî yazı yerine nakşî yazı kullanılmıştır. Eyyûbî altın sikkelerinin ağırlıkları değişiklik göstermektedir. 622'de (1225) İskenderiye'de basılan ağır dinarlar yaklaşık 7,2 gramdır. Gümüş sikkelerde standart birimlendirme yoktur. Artukoğulları sikkelerini andıran Eyyûbî bakır sikkeleri ise 12-14 gr. ağırlığında olup nisbeten iri pula basılmıştır.

Memlükler altın, gümüş ve bakır sikkeler basmışlardır. Bahrî Memlükleri'nin dinar adını taşıyan altın sikkeleri değişik ağırlıktadır. Günümüze kalan örnekler 3-11 gr. arasında değişir. 8 gramın üstünde olanların çift dinar olması gerekir. Burcî Memlükleri'nin erken dönem dinarlarında da aynı çeşitlilik gözlenir. Ancak özellikle Ferîcî'den itibaren altın dinarlarda 3,40 gr. standardı korunmuştur. Bu sikkeler dönemin Venedik dükası diye bilinen altın sikkeleriyle aynı ayardadır. Altın sikkelerde dikkati çeken nokta, Eyyûbî ve Fâtımî sikkelerinde olduğu gibi çevre yazılarının artık her zaman kullanılmamasıdır. Sikkelerin ön yüzünde Kur'an'dan bir âyet vardır (et-Tevbe 9/33). Burcî Memlükleri'nin altın sikkelerinin çapları nisbeten küçük olduğundan çevre yazısı bulunmayıp yalnızca ortada kelime-i tevhid yer alır. Gerek Bahrî gerek Burcî Memlükleri'nin altın sikkelerinde darp yeri, tarih ve hükümdarın adı da yazılıdır. Türk Memlükleri'nin altın sikkelerinin basıldığı yerler arasında İskenderiye, Kahire, Dimaşk, Halep ve Hama; Burcî Memlükleri'nin altın sikkelerinin darp yerleri arasında Dimaşk, Kahire, İskenderiye ve Halep bulunmaktadır. Bahrî Memlükleri'nin altın sikkelerinde özellikle Baybars ve Berke Han'ın sikkelerinde arka yüzünde altın aslan figürü vardır (ayrıca bk. EŞREFÎ). Memlükler'in gümüş sikkeleri altına göre daha az basılmıştır. Bakır sikkelerin çokça basılmış olması günlük alışverişte yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir.

Safevîler altın, gümüş ve bakır sikke basırmışlardır. Safevîler'in sikke birimleri 400 miskal ağırlığındaki altın "toman"a (tümen) dayanıyordu. 1 miskal 4,60 gr. idi. Şah İsmâil tahta geçtikten hemen sonra bir sikke reformu yapmıştır (908/1502). Safevî altın sikkeleri 3,50 gr. ağırlığında eşrefî standardında basılmıştı, ancak 1 miskal (4,60 gr.) ağırlığında altın sikkeler de vardı. 11 gr. ağırlığındaki "mühür" olarak adlandırılan altın sikkeler ise daha nadirdir. Sikkelerin ön ve arka yüzlerinde görülen önceki çeşitlilik, II. Tahmasb döneminden itibaren tekdüze bir tarz alarak ulusal karaktere bürünmüş, nesih tarzındaki yazı da I. Abbas döneminden itibaren nesta'like dönüşmüştür. Şah İsmâil'den itibaren altın sikkelerin ön yüzünde ortada ke-

lime-i tevhid ile birlikte "Alî veliyyullah" yazısı yer alırken çevrede on iki imamın adları bulunur. Arka yüzünde ise şahın adı ve unvanı ile sikkenin basım yeri ve tarihi yer almaktadır. Safevî sikkelerinin basıldığı darphâneler arasında Tebriz, Erivan, Kazvin, İsfahan, Meşhed, Sebzevâr, Yezd, Âmid, Bitlis, Hısn, Mardin ve Gence vardır.

Gazneliler, Sâmânîler'e tâbi olduğundan ilk sikkeleri onların izniyle basılmıştı. Gazneliler'in altın sikkeleri orta alan yazısı ve çevre yazısı itibarıyla Abbâsî sikkeleri tarzındadır. Gazneli Mahmud'un altın sikkelerinin arka yüzünde yer alan "yemînü'd-devle" ve "emînü'l-mille" unvanları dönemin halifesi tarafından kendisine verilmiştir. 385 (995) tarihli dinarlarda hânedanın arması olan kılıç tasvirî yer alır. Gazneliler'in 3,70 gr. ağırlığındaki altın dinarları ile gümüş sikkeleri Gazne, Nişâbur ve Herat'ta, bakır sikkeleri esas olarak Gazne'de basılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin altın sikkeleri diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Abbâsî geleneğini sürdürür (ön ve arka yüzünde bir orta alan yazısı ve çevre yazıları). Genelde ön yüzünde çift sıra çevre yazısı yer alırken arka yüzünde tek sıra çevre yazısı bulunmaktadır. Sikkelerin ön yüzünde ortada "lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerîke leh" yazısını takiben dönemin Abbâsî halifesinin adı ve unvanları yer alır. İç çevre yazısı "bismillâh" kelimesinin ardından sikkenin darp yeri ve tarihini içerir. Dış çevredeki ikinci sıra yazı Kur'an-ı Kerîm'den âyetlerdir (er-Rûm 30/3-4). Sikkelerin arka yüzünde ortada "Muhammedün Resûlullah" yazısı ile Selçuklu sultanının adı ve unvanları yazılıdır. Çevre yazısı yine Tevbe sûresinden alınmıştır (9/33). Tuğrul Bey'in sikkelerinde kınık boyunun simgeleri olan ok ve yay tasvirleri vardır. Tuğrul Bey'in ilk sikkelerinde "el-emîrû's-seyyid" ve "el-emîrû'l-ecel" unvanları yer alırken daha sonra "es-sultânü'l-muazzam şahanşâh el-ecel" unvanı bulunur; çok geçmeden bu unvana "rûknü'd-dîn" eklenmiştir. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklular'ın başına geçen Alparslan'ın sikkelerinde "es-sultânü'l-muazzam şahanşâh melikü'l-İslâm" unvanı görülür. Selçuklu sikkelerinin basıldığı darphânelerin en önemlileri Ahvaz, Nişâbur, Medînetüsselâm, Rey, İsfahan, Lâricân ve Merv'deydi. Büyük Selçuklular'dan günümüze kalan altın dinarların ağırlıkları çeşitlilik göstermektedir; ancak ortalama ağırlık 4,50-4,80 gr. arasındadır. Nâdir de olsa bazı dinarlar 5 gramın üstündedir.

Sultan
I. Baybars'ın
Dimaşk'ta
darbedilen
dinarı

Anadolu Selçuklularının ilk sultanları zamanında Anadolu'da Bizans ve diğer İslâm devletlerinin sikkeleri tedavüldeydi. Daha sonra Selçuklu tarzı insan ve hayvan tasvirli altın, gümüş ve bakır sikkeler basılmaya başlanmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde I. Mesud zamanında (1116-1155) basılmış bakır sikkeler bulunmasına rağmen ilk defa altın ve gümüş sikke bastıran II. Kılıcarşan'dır (1155-1192). Günümüze kalan en erken tarihli Anadolu Selçuklu dinarı 573 (1177) tarihini taşımakta olup Konya'da basılmıştır. Bu sikkenin ön yüzünde "lâ ilâhe illallah vahdehü lâ şerike leh" yazısı ile birlikte o tarihte tahtta olan Abbâsî halifesinin adı ve unvanı yazılıdır. Bu yazının dört bir yanına dağılmış olarak da dinarın Konya'da darbedildiğini belirten yazı vardır. Sikkenin arka yüzünde "Muhammedün Resûlullah sallallahü aleyh" yazısını takiben sultanın adı ve unvanı bulunur. Yazının dört bir kenarında sikkenin darp tarihi (yazıyla) yazılıdır. II. Süleyman Şah'ın dinarları ön yüzündeki süvari tasviri sebebiyle Kılıcarşan'ın dinarlarından oldukça farklıdır. Süvarinin çevresinde kelime-i tevhid ile dönemin Abbâsî halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın adı ve unvanı yer alır. Sikkenin arka yüzünde ortada tarihle sultanın adı ve unvanı bulunurken çevrede Kur'an'dan bir âyet vardır (et-Tevbe 9/33); sikkenin darp tarihi ve yeri yine çevre yazısındadır. I. Keykâvus'un altın sikkelerinde ön ve arka yüzündeki yazılar bir kare alan içindedir. Bu da Muvahhidler'in sikkelerini andırır. Aynı tarz daha sonraki tarihlerde Kuzey Afrika'da Hafsîler'in altın sikkelerinde kullanılmıştır. Günümüze en fazla altın sikkesi gelen Anadolu Selçuklu hükümdarlarından biri I. Alâeddin Keykubad'dır. Sikkelerinin ön yüzünde Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh adı ve unvanı, kenarlarda yazı ile tarih yer alırken arka yüzünde sultanın adı ve unvanları, kenarlarda da dinarın nerede basıldığı yazılıdır. Mardin Artuklularından el-Melikü'l-Mansûr Nasreddin Artuk Aslan ile Kilikya Ermeni Kralı Hetum, Alâeddin Keykubad ile ortak sikke bastırmışlardır. Alâeddin Keykubad'dan sonra altın sikkesi günümüze gelen Anadolu Selçuklu sultanları arasında II. Keykâvus, IV. Kılıcarşan, II. Keykubad, III. Keyhusrev, "Cimri" Siyavuş, II. Mesud, III. Keykubad bulunmaktadır. Bu hükümdarların dinar darplarında dikkati çeken noktalar şunlardır: II. Keyhusrev'in altın sikkeleri arasında "şir-i hurşid" (çift aslan ve güneş) tasvirli dinarların bulunması, üç sultanın (II. Keykâvus, IV. Kılıcarşan ve II. Keykubad) ortak dinar bastırması, III. Keyhusrev'in dinarlarının ön yüzündeki yazının iç

içe daire ve altıgen motif içinde yer alması, II. Mesud ile birlikte sikke yazıları ve tarzının bozulması. Anadolu Selçuklularının altın sikkesi olan dinarın standart ağırlığı 4,81 gramdır; ancak günümüze kalan örneklerin ağırlıkları genelde 4,35-4,45 gr. civarındadır. Anadolu Selçuklularının altın sikkelerinin çoğunun Konya ve Sivas'ta basıldığı anlaşılmaktadır; diğer darphâneler arasında Kayseri, Malatya, Musul ve Süleymanşehir bulunmaktadır.

Moğollar'ın Moğolistan'da bastıkları sikkelerde Moğol alfabesiyle yazılmış yazılar yer alır. Ancak fethettikleri ülkelerde darbedilen sikkelerde o ülkenin dili kullanılmıştır. Moğolistan baskılı sikkelerin lejandında sikkenin büyük han tarafından bastırıldığı belirtilmektedir. Gâzân Han'dan itibaren yazı formunda bir değişiklik yapılmış ve yazının başına "Allah'ın kudretile" ifadesi eklenmiştir. İlhanlılar'da ilk hükümdar Hülâgû'dan Gâzân Han'a kadar basılan sikkelerin kalitesi düşüktür; birimlerin ağırlıklarında da tam bir standart bulunmamaktadır. Para sisteminde 1 altın dinar 6 gümüş dirheme eşitti. Altın dinarın ortalama ağırlığı 4,25 gr. olmasına rağmen yine de darphânelere ve basıldığı döneme göre bazı farklılıklar mevcuttu. Karat veya miskale göre ayarlanan ağırlıklardaki farklılıklar Gâzân Han'ın 696'daki (1296-97) reformuyla bir ölçüde düzeltilmeye çalışılmıştır. Gâzân Han döneminde 1 altın dinar ortalama 4,32 gr. idi. İran Moğolları'nın (İlhanlılar) sikkelerinde esas olarak Arapça ve Uygurca kullanılmıştır. Abaka, Ahmed Teküder, Argun, Geyhatu Han, Baydu, Gâzân Han'ın sikkelerinin arka yüzünde Uygurca yazılar mevcuttur. İlhanlılar'ın sikkelerinde Kur'an'dan âyetler de yer almaktadır. Bu âyetlerin en sık görülenleri Âl-i İmrân, 26; Tevbe, 33 ve Rûm sûresinin, 3-4. âyetleridir. Sikkeler üzerinde on iki imam ve dört halifenin adına rastlanır. İran Moğolları'nın sikkelerinde aslan ve güneş başta olmak üzere insan ve çeşitli hayvan tasvirleri de kullanılmıştır. İlhanlı sikkeleri çok sayıda darphâne darbedilmiştir. Bunlar arasında Bağdat, Baran, Basra, Bazar, Câcerm, Cürcân, Damgan, Erzincan, Halep, Hemedan, İsfahan, Konya, Merv, Musul, Nahcivan, Nişâbur, Sebzavâr, Sincar, Sivas ve Tebriz sayılabilir.

Altın Orda hanları ve Timurîlular tarafından kullanılan gümüş sikke "tenge / tenke" diye bilinmekteydi. Akkoyunlular da bu birimi kullanmışlardı. 25 tenge bir eşrefî veya iki Osmanlı akçesine eşitti. Hindistan'da Gazneli Mahmud'un fetihleri sırasında Arap dirhemlerine karşılık gelen sikkeler bastırılmış ve bunlar tenke diye anılmıştır. Delhi Sultanı İltutmüş 175 habbe (11,3 gr.) ağırlığında bir gümüş para (tenke / tula) çıkarmış, aynı ağırlıktaki altın tenke ise Nâsirüddin Mahmud tarafından darbedilmiştir. Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah zamanında tenge bakır paraların adı oldu (640 habbe = 41,5 gr.). Tenge bugün Kazakistan'ın millî para birimidir. Anadolu Selçuklularının zayıflayıp Moğol vesâyeti altına girmesiyle Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğu sırasında ve sonrasında (XIII-XIV. yüzyıllar) kurulan Türkmen beyliklerinin bastırdığı sikkeler Anadolu nüsmatiğinin önemli aşamalarından birine işaret eder. Bu beyliklerden bir kısmında hükümdarlar o sırada egemen olan İran Moğolları (İlhanlılar) ve Selçuklu sultanları adlarına da sikke darbetmişlerdir. Türk beyliklerinin bastırdıkları sikkeler esas olarak gümüş ve bakırdandır.

Fâtih Sultan Mehmed dönemine kadar Osmanlılar yalnızca iki madenden (gümüş ve bakır) sikke bastırmışlardır. Gümüş olanlar akçe, bakır olanlar mangırdır (bk. MANGIR). Mangır daha ziyade bozuk para yerine kullanılmakta olup esas ödeme aracı akçedir. Önceleri 1,15-1,20 gr. civarında olan ve 90 ayar gümüşten basılan akçenin ağırlığı giderek düşürülmüştür. XVII. yüzyılın ikinci yarısında akçe piyasadan çekilmiş, yalnızca hesaplamalarda kullanılmış, ödemeler ise tedavüldeki sikkelerle yapılmıştır. Akçenin yerini bir para birimi ölçüsü olarak para almıştır (bk. AKÇE).

Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışından sonra Selçuklu ve İlhanlılar'ın sikkeleri bir süre daha tedavülde kalmıştır. Osmanlı öncesindeki Beylikler döneminde Bizans sikkelerinin üzerine kontrmark vurulmak suretiyle geçerli kılındıkları İslâmî kontrmarklı Bizans sikkelerinin varlığı ile bilinmektedir. Osman Bey zamanından kalma bazı sikkeler bugüne ulaşmıştır. Ancak bu sikkeler konusunda ciddi tereddütler mevcuttur. Tartışmalı olan bu sikkelerden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde (Envanter, nr. DN. 1081) bulunan bir gümüş akçenin her iki yüzünde "Osman b. Ertuğrul" yazılı olup darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır. Orhan Gazi'nin akçelerinin bazı emisyonlarında ön yüzünde uçları birbirine bitişik hilâllerden oluşan motifin Osman Bey akçesinin arka yüzündeki motifin benzeri olması dikkate değerdir. Ayrıca XV. yüzyıla ait bazı Osmanlı tarihçileri Osman Bey'in sikkesinin bulunduğunu belirtir. Orhan Gazi tarafından darbedilen gümüş sikkelerin bir yüzünde "lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah" yazısı ile bazan dört ha-

II. Mehmed
dönemine ait
altın sikke

lifinin adı yer alırken öteki yüzünde Orhan'ın adı ve bazan darp yeri olarak Bursa adı bulunmaktadır. Orhan Bey'den sonra tahta geçen I. Murad'ın sikkelerinde darp yeri bulunmaz. "el-Melikü'l-âdil" unvanı bakır sikkelerde görülür. Aynı durum Yıldırım Bayezid'in sikkeleri için de söz konusudur. Fakat Bayezid'den itibaren sikkelere tarih konulmaya başlanmıştır. Bu padişahın akçelerinin bir yüzünde "Bâyezîd b. Murâd", öteki yüzünde "hullide mülkühû" (mülkü dâim olsun) yazısı vardır.

Yıldırım Bayezid'in Timur'a yenilmesi-nin ardından başlayan Fetret devri padişahın oğulları arasındaki iktidar mücadelesiyle geçmiştir. Bayezid'in büyük oğlu Emîr Süleyman'ın ilk sikkeleri 806 (1403) yılını taşımaktadır. Sikkelerin bir yüzünde "Emîr Süleyman b. Bâyezîd" yazılı bir tuğra, öteki yüzünde "hullide mülkühû" yazısı ile dört halifenin adı bulunmaktadır. Emîr Süleyman'ın bazı akçelerinde darp yeri olarak Edirne görülmektedir. Osmanlı sikkelerinde tuğra ilk defa Emîr Süleyman'ın sikkelerinde ortaya çıkmıştır. Onun bakır sikkeleri de yazı açısından akçelerine benzermektedir. Bayezid'in diğer oğlu Mûsâ Çelebi Edirne'ye gelip tahtı ele geçirince burada ilk gümüş sikkesini bastırmıştır. Mûsâ Çelebi'nin akçelerinin tamamı 813 (1410) tarihini taşır. Sikkelerin bir yüzündeki tuğrada "Mûsâ b. Bâyezîd", öteki yüzünde "hullide mülkühû" ve darp tarihi, bazan yeri de yazılıdır. Mûsâ Çelebi'nin bakır parası ele geçmemiştir. Bayezid'in beşinci oğlu Mustafa Çelebi adına yalnızca Serez ve Edirne'de sikke basılmıştır. Serez'de basılanlarda tarih yoktur; Edirne'de basılanlarda 822 (1419) ve 824 tarihleri yer almaktadır. Ancak bazı nümismatlar 822 tarihine kuşku ile bakmaktadır. Mus-

tafa Çelebi'nin de Mûsâ Çelebi gibi yalnızca gümüş akçeleri mevcuttur. Çelebi Mehmed'in duruma hâkim olup devleti yeniden toparlamasından sonra Amasya, Ayasuluk, Balat, Bursa, Edirne, Engüriye (Ankara), Karahisar, Serez ve Siroz'da sikkeleri basılmış, sikkelerde darp tarihi ve yeri de belirtilmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed'in ilk cülûsu sırasında (1444) akçenin içindeki gümüş miktarı ilk defa önemli ölçüde azaltılınca Edirne'deki yenîçeriler ayaklanmış ve yevmiyeleri yarım akçe artırılarak 3 akçeden 3,5 akçeye çıkarılmıştır. Ayaklanma, bu "buçuk" zamdan ve yapıldığı yerden dolayı tarihe Buçuktepe Vak'ası olarak geçmiştir. Fâtih Sultan Mehmed döneminde periyodik tağşışlerin yapıldığı bilinmektedir. Fâtih'in bastırdığı altın sikkede "sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn es-sultân b. es-sultân" (iki karanın sultanı ve iki denizin hakani sultan oğlu sultan) unvanına rastlanır. "Sultânî" adını taşıyan bu ilk altın sikkelerin bir yüzünde "Sultan Mehmed b. Murâd Han azze nasruhû Kostantiniye duri-be fi 882", öteki yüzünde "Dâribü'n-nadri sâhibü'l-izzî ve'n-nasri fi'l-berri ve'l-bahri" ibaresi yazılıdır. Bu sikkelerin darp yerinden anlaşılacağı üzere Fâtih'in Bizans başşehirini ele geçirmesiyle Osmanlı sikkelerinin darp yerlerine Kostantiniye de eklenmiştir.

Bu döneme kadar değerli maden olarak yalnızca gümüş kullanıldığından bazı bilim adamları buraya kadar olan dönemi "monometalist" (tek metalli) dönem olarak adlandırmaktadır; altın sikke ile beraber "bimetalist" (çift metalli) dönem başlamıştır. Bu zamana kadar yabancı ülkelerin altın paraları kullanılıyordu. Fâtih'in bastırdığı altınlarda Venedik altın dükası esas alınmıştır. Ele geçen dükalar üzerinde "sahh" (sahih, doğru) kontrmarkının bulunması bu sikkelerin ayar ve ağırlıklarının kontrol edilmiş olduğunun bir göstergesidir. Düka dışında dönemin revaçta sikkeleri arasında İspanyollar'ın 8 riyalik sikkesiyle Hollandalılar'ın "thaler"i gösterilebilir. Üzerindeki aslan tasvirinden dolayı "leeuwendaalder" (aslanlı dolar) olarak bilinen Hollanda talerleri, XVI. yüzyılın sonlarından ya da XVII. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz ticareti için çok daha fazla basılmıştır. Bu sikkeler Osmanlı Devleti'nde "aslanlı gurus" veya "esedi gurus" diye biliniyordu (bk. ESEDİ; KURUŞ). Osmanlı Devleti topraklarında Osmanlı sikkelerinin yanı sıra yabancı devletlerin sikkelerinin de kullanılmış olması Osmanlı ekonomik sisteminin bir esnekliği olarak yorumlanmaktadır.

II. Bayezid ile kardeşi Cem Sultan arasında yaşanan saltanat mücadelesi sırasında Bursa'ya gelen ve bir aydan az bir süre Osmanlı tahtında kalan Cem Sultan kendi adına hutbe okutarak sikke bastırmıştır. 886 (1481) tarihli ve Bursa darplı akçelerinin bir yüzünde "Cem Sultan b. Mehmed Han", öteki yüzünde "azze nasruhû duri-be Bursa sene 886" yazılıdır. Yavuz Sultan Selim döneminde 1 altın sikke 60 gümüş sikkeye eşitti. Bu dönemde yirmiye yakın darphânede sikke bastırılmıştır. Mısır'da basılan altınlar "sultânî" ya da "eşrefî" diye adlandırılıyordu. Bundan böyle genellikle Osmanlı altınları eşrefî olarak da anılmaya başlanmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman dönemi, faaliyet gösteren darphânelerin sayısı açısından Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahiptir; bu dönemde ellinin üstünde darphânede sikke basılmıştır. II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde basılan sikkelerle benzerlik gösterir. III. Mehmed devrinde altın sikkenin gümüş sikkeye oranında şiddetli dalgalanmalar meydana gelmiştir; akçe altın karşısında değer kaybetmiştir (1 altın = 120 akçe). Bu arada I. Ahmed döneminde Tunus'ta sikke geleneğindeki yuvanlık formun dışına çıkılarak kare formunda basılmış gümüş sikkelerin ortaya çıktığı da vurgulanmalıdır.

IV. Murad zamanında akçenin altına olan değeri önceleri 1/150 ise de yavaş yavaş akçe daha da değer kaybetmiş ve bu oran 1/250 olmuştur. Ancak Sultan İbrâhim devrinde değer kazanarak 1 altın 160 akçeye eşitlenmiştir. Bu padişah zamanından başlayarak akçe darbedilen yerlerin sayısında önemli bir düşüş gözlenmektedir. II. Süleyman döneminde basılan 40 mm. çapında ve yaklaşık 20 gr. ağırlığında, "ku-

Eşrefî sikke

ruş" olarak adlandırılan büyük gümüş sikkeler tedavüle çıkarılmıştır. II. Süleyman sikkelerin ayarlarını ve kalitesini düzeltmek için bir dizi yenilik yapmak zorunda kalmıştır. Gerek bu padişahın gerekse ondan sonra tahta geçen kardeşi II. Ahmed'in bakır paralarının ön yüzünde tuğra vardır. II. Mustafa'dan itibaren altın sikkelere de tuğra konulmaya başlanmıştır. Tek ve çift olmak üzere iki birimde basılan bu tuğralı altınlar "cedîd eşrefi" diye adlandırılmıştır.

III. Ahmed devrinde İstanbul ve Mısır'da tuğralı eşrefi altınları bastırılmıştır. İstanbul'da basılan üçlük, dörtlük, beşlik, yedilik ve onluk eşrefiler "kebir eşrefi" olarak anılmaktadır. Sikkelerde Kostantiniye isminin yanı sıra İslâmbol adının da kullanılması ilk defa III. Ahmed dönemine rastlar (sadece İslâmbol adının kullanılması ise III. Selim sikkelerindedir). Bir yüzünde tuğra, öteki yüzünde "duribe fî İslâmbol 1115" yazan bu altınları "zer-i İstanbul" adı verilmiştir. III. Ahmed döneminin sikkelerinde lâle motifleri dikkat çeker. III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak "pâre" (para) almıştır. Yeni düzenlemede 1 para = 3 akçe, 1 kuruş = 40 para idi. III. Mustafa'dan itibaren sikkelerin üzerine tahta geçiş yılının yanı sıra sikkelerin basıldığı sırada padişahın kaçıncı iktidar yılında olduğu da yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı tahtında kısa süre kalan IV. Mustafa'nın sikkeleri nisbeten düşük ayarda ve ağırlıktadır. Bu padişahın itibaren İslâmbol adı tamamen kaldırılmış ve eskiden olduğu gibi Kostantiniye adı kullanılmıştır.

II. Mahmud zamanında basılan altın sikkelerde bir çeşitlilik söz konusudur. Abdülmecid dönemi Osmanlı Devleti'nde sikke basımında bir dönüm noktasıdır. Ayrıca 1256 (1840) yılında "tashîh-i ayâr" (tashîh-i sikke) kararı yayımlandıktan sonra önemli değişiklikler yapılmıştır. Sikke darbında ve darphâne'deki teknik düzenlemelerin yanı sıra kuruşu esas alan yeni bir para sistemi oluşturulmuştur. Bundan böyle 100 kuruş 1 liraya, 40 para da 1 kuruşa eşitlenmiştir. Abdülaziz dönemi Osmanlı numismatiği için kayda değer bir dönemdir. Bu devirde üç madenden ve çeşitli birimlerde basılan sikkeler şunlardır: Altın: 500 kuruş, 250 kuruş, 100 kuruş, 50 kuruş ve 25 kuruş. Gümüş: 20 kuruş, 10 kuruş, 5 kuruş, 2 kuruş, 1 kuruş ve 20 para. Bakır: 40 para, 20 para, 10 para ve 5 para. Abdülaziz'in her üç madenden sikkelerinin bir kısmı Paris Devlet Darphânesi'nde basılmıştır. Çin sınırları içinde bulunan ve Osmanlı egemenlik alanının dışında yer alan

Sultan
I. Mahmud
dönemine ait
1143 (1730-31)
tarihli beslik

Kâşgar'da Sultan Yâkub Bey tarafından 1290-1294 yılları arasında bastırılan altın, gümüş ve bakır sikkelerde Abdülaziz'in adı yer almaktadır. Bunun sebebi, İslâm halifesi ve Osmanlı Devleti'nin padişahı Abdülaziz'in Kâşgar Hükümdarı Yâkub'un hükümdarlığını tanımasına karşılık vermektedir.

II. Abdülhamid devrinde nikelin de sikke metali olarak kullanıldığı görülür. Nikel para daha önce Abdülaziz döneminde Mısır'da basılmıştı. Fakat bu bir istisna idi. Nikelin asıl ve yoğun kullanımı V. Mehmed ile olmuştur. Nikel sikkelerin bir yüzünde tuğra ile birlikte "hürriyet, müsavat, adalet" kelimelerine yer verilmiştir. Öteki yüzünde ise değeri gösteren rakam, "Devlet-i Osmaniyye" yazısı, cülûs yılı ve darp yeri yazılıdır. VI. Mehmed (Vahdeddin) zamanında 500, 250, 50 ve 25 kuruş değerinde altın; 20, 10, 5 ve 2 kuruşluk gümüş; 40 paralık nikel sikkeler basılmıştır. Sikkelerin hepsinin ön yüzünde padişahın tuğrası, arka yüzünde "azze nasruhu" yazısı ile darp yeri ve cülûs tarihi (1336) bulunur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk madenî paraları 1924 yılının Ağustos ayında basılmaya başlanmıştır. Bu paraların üzerinde eski yazı ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi vardır. Yeni harflerle ilk madenî paraların basımı 1934 yılına rastlar. İlk altın para ise Türkiye Büyük Millet Meclisi Hey'et-i Umûmiyyesi'nin 24 Ocak 1924 tarihinde aldığı 64 nolu kararı uyarınca 5 Ekim 1925'te basılmıştır. İlk Cumhuriyet altını 5 liralık olup 36 gr. ağırlığındadır. 226 adet basılan bu paraların ön yüzünde eski harflerle meşe çelengi içinde "Türkiye Cumhuriyeti / 1925", arka yüzünde hilâl-yıldız içinde "Ankara 23 Nisan 1336" yazılıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara 1958; Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, İstanbul 1968; Cüneyt Ölçer, *Yıldırım Bayezid'in Oğullarına Ait Akçe ve Mangırlar*, İstanbul 1968; a.mlf., *Sultan Mahmut II Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madenî Paraları*, İstanbul 1970; a.mlf., *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, İstanbul 1975; a.mlf., *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madenî Paraları*, İstanbul 1978; a.mlf., *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madenî Paraları*, İstanbul 1979; a.mlf., *Karamanogulları Beyliği Paraları*, İstanbul 1982; a.mlf., *Sultan Yavuz Selim Şah bin Bayezid Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri*, İstanbul 1989; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I-II; İbrahim Artuk, *Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler*, Ankara 1972; a.mlf., "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Bir Sikke", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi: Tebliğler*, Ankara 1980, s. 27-33; a.mlf., "Sikke", *İA*, X, 621-640; Coins: *An Illustrated Survey 650 BC to the Present Day* (ed. M. J. Price), London 1980; Tuncay Aykut, *Emevi Sikkeleri*, İstanbul 1982; Şevket Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 343-360; a.mlf., *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I: I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*, İstanbul 2000; a.mlf., "Osmanlı Sikkeleri", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, X, 823-842; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", *TED*, sy. 13 (1987), s. 257-297; Ak Akçe: *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri / Mongol and Ilkhanid Coins* (haz. Tuncay Aykut, trc. V. Taylor Saçlıoğlu), İstanbul 1992; Halil Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 261-281; Celil Ender, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivindeki Numismatik İle İlgili Belgeler Kataloğu*, İstanbul 1996; a.mlf., *Karasi, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri Paraları*, İstanbul 2001; a.mlf. - Garo Kürkman, *Ege Beylikleri Sikkeleri (14. Yüzyıl)*, İstanbul, 1998; S. Album, *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999; Atom Damalı, *1500 Devlet 1500 Sultan: İslam Sikkeleri*, İstanbul 2001; S. Srećković, *Ottoman Mints and Coins*, Belgrade 2002; Öğüz Tekin, "Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri", *Türkler*, V, 413-422; a.mlf., "Devletler, Hükümdarlar ve Sikkeleri", *Altının İktidarı, İktidarın Altınları* (ed. Öğüz Tekin), İstanbul 2005, s. 168-278; J. L. Bacharach, "Mısır ve Suriye İslami Sikkelerini Okumak (Osmanlı Dönemine Kadar)", a.e., s. 69-77; Halil İnalıcık, "İki Rakip Kardeş: Altın ve Gümüş", a.e., s. 143-157; a.mlf., "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, sy. 17, Ankara 2002, s. 9-33; Ömer Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri* (haz. Emine Nur Diler v.dğr.), İstanbul 2006; H. L. Rabino di Borgomale, "Coins of the Jalair, Qara Qoyunlu, Mus-hasha and Aq Qoyunlu Dynasties", *Numismatic Chronicle*, 6. series, sy. 10, London 1950, s. 94-139; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 438-531; Metin Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, sy. 17, İstanbul 1985, s. 12-21; C. A. Bosworth, "Sikka", *El²* (İng.), IX, 591-592.

